

ÖSSZENYITOTT TÉR-IDŐBEN.

Nádas Péter *Párhuzamos történetek* és Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényéről

MOLNÁR ZSÓFIA^a

Absztrakt

A dolgozat a két regény összehasonlító elemzését tűzte ki célul, különös tekintettel az egyetlen viszonyrendszerbe nem illeszthető történetek közötti lehetséges kapcsolatokra. A gyakorlás- és hálózat kutatás, valamint a kaoszelmélet segítségével veszek számba néhány tájékoztató kísérletet, olykor a társművészetekre is reflektálva. Az idevágó szakirodalom tanulmányozása mellett a két mű sajátos tér-idejének feltérképezésekor új, kísérleti szempontokat is fontosnak tartottam alkalmazni, hiszen különösen a közelmúltban megjelent Nádas-mű még sok megoldatlan kérdést vet fel: Mi tart össze egy olyan regényt, amely célzatosan bontja meg önnön kompozícióját? Vajon az egyetlen vonatkoztatási rendszer kimozdítása megengedi-e a történetek közötti társadalomtörténeti viszonylétesítést? A kapcsolatteremtés milyen esélyeit kínálja fel a radikálisan párhuzamos történetek? A teljesség, illetve a végső válaszok igénye nélkül ezekben a dilemmákban próbálok eligazodni, és az eredményekről beszámolni.

Kulcsszavak: párhuzamosság, viszonylétesítés, kapcsolatteremtés, átjárás, gyakorlás-kutatás

Hangolás¹

A dolgozatban vállalt összehasonlítás ötlete többek között György Péter *Apám helyett* c. könyvéből származik, aki az *Iskola a határon*-ra reflektálva „valóságáról való tudomást nem vétellel” vádolja az 1959-ben megjelent, és az 1957-ben induló regényt, amikor az szelíden emlékező, melankolikus magántörténetekre figyel, a társadalmi kontextus teljes kizárásával.² A „természetesen” (Szegedy-Maszák Mihály) szeretett Ottlikkal ellentétben a *Párhuzamos történetek*-ben Nádas Péter elutasítja az „önfeledtség lehetőségét” (203), nem hárit, nem tekint el az immanens társadalomtörténeti összefüggésektől.

Feltevődik viszont a kérdés, hogy nem félreértésről, párhuzamosságról van-e szó, mérhető-e a két mű ugyanazzal a mértékkel, értékelhető-e ugyanolyan kritériumrendszer szerint. Vagy ahogy Berszán István teszi fel a kérdést *A változás kultúrája* című tanulmányában³ a gyakorlaskutatás álláspontja felől: kimeríthetik-e a társadalomtörténeti és -tudományos kontextusok, összefüggések egy-egy (bármilyen) figyelemgyakorlat mozgásterét? Egy gesztus realitása tényleg csupán a „társadalmi környezetben, a korszak szellemén”, vagyis immanenciáján múlik-e,

^a egyetemi hallgató, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, Románia

¹ Ezúton szeretném megköszönni dr. Berszán Istvánnak a téma kiválasztásában és a dolgozat megírásában nyújtott segítségét.

² GYÖRGY P. 2011. *Apám helyett*. Bp.: Magvető. p. 195.

³ BERSZÁN I. A változás kultúrája. *Korunk*. 2011/10. p. 82.

melyet György Péter Ottlik regényén számon kér? Nem lehetséges, hogy inkább a gyakorlásán, mely „annyira elüthet a korszak szellemétől, hogy még csak nem is azzal fordul szembe, hanem egyszerűen párhuzamos történés”? Röviden: „józanág elleni bűncselekmény-e” társadalom és élet azonosságának kétségbevonása? Amennyiben nem, úgy megengedhető az *Iskola a határon* elbeszélője által alkalmazott írásgyakorlat, melynek megfelelő követéséhez a társadalmi mozgáster transzcendálására van szükség, hogy így az olvasó az eltérő ritmusú, de ugyanannyira intenzív történések részesévé váljon.

Ennek körülményére tesz kísérletet a dolgozat hat lépésben, a két mű párhuzamos vizsgálatával. György Péter megfigyelése mellett a *Párhuzamos történetek* finom utalásai révén szövődő sokrétű kapcsolatrendszer is jogalapot teremt ehhez.

Káosz-lépés

A Nádas-regény olvasásának kezdeti fázisában a zárt szerkezet, egységes vonatkoztatási rendszer igénye valószínűleg sokakban felmerül. Az elágazó történetek hálózatában pontosan a hálót, annak szabályos szövésmintáját keresik, az átfoghatatlannak tűnő szereplőkonstelláció, tér- és idősíkok között a „józan felfogással és értelemmel”⁴ elrendezhető. Ezért hat revelációként Barabási Albert-László matematikus hálózatokról szóló könyvében a következő: „semmi nem történik elszigetelten. A legtöbb esemény és jelenség része egy komplex, univerzális kirakójátéknak, amelynek sok-sok darabja egymással kapcsolatban és kölcsönhatásban áll, egymást befolyásolja.”⁵ Erre a megközelítésre rá lehet vetíteni Fűzfa Balázs hipertextuális Iskola-olvasatát, aki egyes ismétlődő pontokat, többször előforduló eseményeket (pl. Medve megpokrócozása) a jelentésképzés „ugrópontjaiként” kezel, melyek a digitális médium linkjeihez hasonlóan továbbirányítanak. Így valósul meg a „korlátlan lehetőségek”-et megengedő „hálózatosodás”.⁶ Ezért érdekes felfedezés Karinthy Frigyes *Láncszemek* című tárcáját⁷ olvasni, melyben a hálózat kutatás ma jól ismert fogalmának, a *hatlépésnyi távolság – six degrees of separation* terminusnak alapjaira bukkanunk, irodalmi megfogalmazásban. A Földgolyó kicsinységének demonstrálására az elbeszélő és társasága játékba kezd, melynek során sikeresen kapcsolatot találnak egyikük és a földön élő bármely tetszőleges személy között öt másik egyénen keresztül. A tréfának tűnő kísérletet később Stanley Milgram harvardi professzor kutatásai alapján megerősítették. Így továbbmenve a gondolattal pont a tézis igazolását (és önigazolást) kereshet a *Párhuzamos történetek* olvasója, „belekényszerítve” a regényt a teóriába, amikor két önkényesen kiválasztott szereplő, például Tuba János magyarországi lakos, cigány származású aszfaltozómunkás és báró Otmar Freiherr von der Schuer német tudós, az eugenika jeles képviselője közötti öt lépést keresi, és

⁴ NÁDAS P. *A szerkezet és a cselekményminták a Párhuzamos történetek című regényben.* <http://nadas.irolap.hu/hu/%E2%80%9Emindig-mas-tortenik-%E2%80%9D-karolyi-csaba-interjuja>

⁵ BARABÁSI A.-L. 2003. *Behálózva.* Bp.: Magyar Könyvklub. p.18.

⁶ FŰZFA B. 2006. „...Sem azé, aki fut...”. *Ottlik Géza Iskola a határon című regénye a hagyomány, a prózapoétika, a hipertextualitás és a recepció tükrében.* Bp.: Argumentum. pp. 200., 217.

⁷ KARINTHY F. 1980. *Láncszemek.* In uő: *Címszavak a Nagy Enciklopédiához. Cikk.* Bp.: Szépirodalmi Könyvkiadó. pp. 349–354.

meg is találja. Tuba művezetője ugyanis, Bízók István (1.), Mózes Gyöngyvér (2.) nevelőapja. Az ő férje viszont Lippay Lehr Ágost (3.), akinek bizalmas barátja Kovách János alias Hans von Wolkenstein (4.), ő viszont a fia Karla von Thum zu Wolkensteinnak (5.), von der Schuer közvetlen munkatársának.

Ez az óriási mértékű konstruálás viszont már nevetséges. El kell fogadni, hogy „a világegyetem tárgyai és jelenségei” a kauzalitás helyett sokkal inkább a megfoghatatlanság és értelmezhetetlenség törvényei szerint működnek. A „szabad vegyértékként a világegyetembe kimutató”⁸, beépíthetetlen motívumok arra engednek következtetni, hogy a szerkezet és cselekmény mintája valóban a javasolt káosz. Akár eredeti, ásitó üresség, esetleg „vakon egymáson heverő magok és kezdemények” vagy annál is bonyolultabb, hiszen a modern elmélet értelmében „olyan jelenségek kapcsán *nem* beszélhetünk determinisztikus káoszról, melyek mögött bonyolult törvények állnak, vagy melyekben esetleg nem is tudjuk biztosan, hogy a törvények matematikai formába önthetőek-e”⁹ (kiem. tőlem – M. Zs.) Egy regény egyértelműen ilyen.

Ezek a látszólag széttartó fejtegetések leginkább annak a felismerésében segítenek, hogy a műveket nem lehet már meglevő elképzelésekre ráhúzni. Hagyni kell, hogy megismertessenek, bevezessenek a saját gyakorlataikba, szövegükön a maguk tempójában irányítsanak át, figyelemmel követni őket, rezonálni rájuk. Koherenciát létrehívó önkényeskedés helyett az olvasó tehát eredményesebben jár el, ha rábízta magát a szövegre. Ahogy a XIV. századi misztikus és szemlélődő, Isten kapcsán ugyan, de erre az összefüggésre átvihetően tanítja: „hagyd, hogy tegye veled a dolgot, és oda vezessen, ahová neki tetszik. Engedd tenni, s te csupán alanya légy, szemléld és hagyd munkálni. (...) Légy most vak, és felejtsd el a tudás kapzsiságát, mert inkább hátráltatna, mint segítene.”¹⁰ Meglepően modern gondolat, tükröztetve a XX. századi irodalomtudomány meglátásaival. Ezek Ottlik prózáírását például olyan poétikák összefüggésében tárgyalják, melyek a „történő megértés” gondolatát hívják elő. Melyekhez nem a „megfejtés” igényével tanácsos közeledni, hanem „a szöveg beszélgetés- és dialóguskarakterében keresni az értelemalkotás feltételeit.”¹¹

A következő öt lépés a *Párhuzamos történetek* és az *Iskola a határon* világában vezet tovább, de nem ígéri, hogy annak minden területét bejárja. A dolgozat a saját testében való tájékozódást a (néhol többszörös) számozással, illetve a szerzetes világának ismert kalauzával, a *custossal*, órszóval segíti, mely mindig előre mutat, az elkövetkező mozdulatot (szót) jelöli. Erre azért van szükség, mert a párhuzamos fejezetek a valódi történések mintájára folyton egymásba csúsznak és ékelődnek, újrakezdődnek, elejük és végük néha messze kerül egymástól.

⁸ „Mindig más történik” - Károlyi Csaba interjúja Nádas Péterrel. <http://nadas.irolap.hu/hu/%E2%80%9Emindig-mas-tortenik-%E2%80%9D-karolyi-csaba-interjuja>

⁹ TÉL T. 1998. *A káosz természetrajza*.

<http://www.termeszetvilaga.hu/tv98/tv9809/kaosz.html>

¹⁰ *Tudatlanság felhője* 1994. Bp.: Erasmus kiadó. p. 55.

¹¹ KULCSÁR SZABÓ E. Új(ra) olvasás. Szegedy-Maszák Mihály: Ottlik Géza. *tiszatáj*, 1995. június. pp. 80–84.

Távolítás-lépés (1.)

„Magát a történést szabad szemmel látni lehetett, ám a dolgok levése továbbra is rejtély maradt.”¹² A *Párhuzamos történetek*ből kiragadott egyetlen mondat az egészet jellemzi: a történések minél megfelelőbb követéséhez a szabad szem mellé általában szemüveget, nagyítót, mikroszkópot és perspektívák sokaságát biztosítja az elbeszélő, de a „levésükről” – jelentsen ez egyfajta úgynevezett lényegét, valamiféle összefüggést, mégoly sovány teleologikus elképzelést – végül semmi sem mutatkozik meg, 1509 oldal után sem. A beteljesületlenség néha szövegszerűen is megjelenik, például egyik szereplő, Kristóf szabad függő beszédében (melyről eldönthetetlen, hogy pontosan kinek a szólamához tartozik), aki – bár egy pillanatilag elhiszi –, mégis az „utópia” terminust használja arra a vélekedésre, „miszerint az életének lenne kerekén lezárható vége, valami kis poénja, végszava, tanulsága”. (III. 476.) Néha azonban a szöveg pont az ellenkezőjével biztat: „Mintha azt mondaná, nem lehet ugyan minden további nélkül benézni és kilátni mindenhová, bizonyos körülmények között a tér mégsem áttekinthetetlen.” (II. 198) Bár az építész Madzar Alajos kapcsán, elsődlegesen pedig egy Pozsonyi-úti lakásra alkalmazva hangzanak el a fentiek, e „tér” regénytérre tárgítása erősen kínálja magát. Hiszen teret és időt, múltat és jelent ugyanez a Madzar „nyit össze, [hogy] áramoljanak egymásba” (II. 341.), s minthogy számára a jövő a tér egy másik pontját (*American dream*) jelenti, talán nem túlzás a (falcs) reménykeltés gesztusát a regény egészére vonatkoztatni. Őrszó: Eligazításnál

Tér-idő lépés

A dimenziók egymásba csúszásának kérdésénél maradva, érdemes megemlíteni Radnóti Sándor asszociációját, aki ugyan Nádas egy másik regényére, az *Emlékiratok* könyvére alkalmazza Wagner gondolatát, de a *Párhuzamos történetek*re éppúgy illik: „Zum Raum wird hier die Zeit” („Térre válik itt az idő”)¹³. A különböző múltakból – vagy a múlt különböző rétegeiből – vett képek ugyanis nem helyezhetők (!) egymás mögé, időrendbe. A narráció módja (talán a mondatok „ortopéd jellege”¹⁴, melyről még szó lesz) ugyanis olyan közel hozza őket, hogy ezáltal jelenvalóvá teszi.

Vessünk össze néhány Ottlik regényéből vett részletet. „[M]indez s még sok más is, amit majd el kell mondanom, egyszerre volt érvényes, egy időben.”¹⁵ (121.) Ez inkább a tér különböző pontjaira állhat, mint az időpillanatokra, melyek rendszerint egymásra rétegződnek, és aktualitásban felülírják egymást. Vagy „A három év például egyáltalán nem telt el, hanem van”. (142.) Vagy „[m]int meghódított birodalmat, nyeglén járom széltében-hosszában a letelt időt”. (146.) Ezért beszélhetünk a mű több motívuma kapcsán is a bahtyini *kronotoposzról*. „A kronotoposz a mi értelmezésünk [Mihail Bahtyin] szerint az irodalomban egyszerre formai és tartalmi kategória. Az irodalmi-művészeti értelemben vett kronotoposzban a tér- és időbeli ismérvek konkrét, tartalmas egységben olvadnak

¹² NÁDAS P. 2005. *Párhuzamos történetek* I-III. Pécs: Jelenkor. A további idézetek ebből a kiadásból valók.

¹³ RADNÓTI S. 2007. Az egy és a sok. In RÁCZ. I. P. (szerk.): *Testre szabott élet. Nádas Péter Saját halál és Párhuzamos történetek című műveiről*. Bp.: Kijarat, 2007. pp. 219–262. 225.

¹⁴ „Mindig más történetik” - Károlyi Csaba interjúja Nádas Péterrel.

¹⁵ OTTLIK G. é. n.¹⁴. *Iskola a határon*. Bp.: Magvető. p. 121. További idézetek innen valók.

össze. Az idő itt besűrűsödik, összetömörül, művésziileg látható alakot ölt; a tér pedig intenzívvé válik, időfolyamattá, szüzsév, történetté nyúlik ki. Az idő tulajdonságait a tér tárja föl, a tér viszont az időn méretik meg és töltődik föl tartalommal. E keresztteződés, a tér- és időbeli ismérveknek ez az összeolvadása határozza meg a művészi kronotoposz jellegét.” Fűzfa Balázs példái (aki Bahtyint is idézi¹⁶): a regény Szent Pál-i mottója és „a mögötte megbúvó középkori főtér” kapcsolata, illetve a következő idézet: „Eltelt egy hét, nőttünk egy millimétert. A lépcsőfokok koptak egy millimikront.” (257.) Mindezekből kiviláglik: „Poétikai értelemben idő és tér egymásba »átlépő« fogalmak lesznek: egyik is, másik is lehet az egyiknek, illetve a másiknak jelölője és jelöltje egyaránt.” Így majdhogynem magától értetődő, hogy „eme tér-idő-pontok attól válnak *áramlóvá*, mozgékonyá, hogy az elbeszéltség aktuális állapotától függően egymáshoz viszonyított arányaik módosulnak”¹⁷.

A „halmazállapotát veszített” mennyiségek, módosuló arányaik megnehezítik a tájékozódást, szereplőnek és olvasónak egyaránt. Amit tenni lehet: az *Iskola a határon* egyik elbeszélője, a felnőtt Bébé, „páholyban ül”, hátradől, nem tulajdonít az egésznek túl nagy jelentőséget. A gyerekek Bébék egyike, aki nemrég érkezett az alreálba, körülbelül tizenegy éves, a többi növendékkel együtt Schultze-napra és Bognár-napra osztja az örökkévalóságot. Másikuk, Colalto viszont ravaszul, ágyában reggelente előregurulva egy számot mormog maga elé, mely a vakációig hátralevő többi elkezdendő napot jelöli. Az olvasó eligazítása (?) végett kísérlet történik a „civil időszámítással” való közös nevezőre hozásra, de az így nyert eredmény csak hozzávetőleges és esetleges.

Távolítás-lépés (2.)

Eligazításnál viszont a mű egészében lényegesen több az elvárások leépítése, a torzóban maradó kezdemény, a bizonytalanítás és távolítás, a Nádas által (Bagi Zsolt nyomán) „vetemedésnek” vagy „csúszásnak”¹⁸ nevezett váltás személyek, megítélés-típusok vagy -lehetőségek között.

A narráció bizonyos sajátosságai folytán ezek felderítése néha teljesen lehetetlen. A legfontosabb a mondatszerkesztés és stílus, mivel nem csak helyenként figyelhető meg, hanem a mű anyaga és létmódja. Erre az elbeszélésre a Falubert-nek tulajdonított „stílustalanság”, *ad verbum* stílus nélküiség igénye nyomta rá a bélyegét. Innen eredhet az az egységesítő-egységesített szövegfolyam, mely egyetlen szólamnak hangzik, méghozzá lehalkítva és változatlan ritmusban. Legalábbis ezt az illúziót kelti az ismert írásjelek mintegy felének kiiktatása, a párbeszéd-, felkiáltó- és kérdőjelek teljes mellőzése, melyek az egyéniesítés, árnyalás lehetséges eszközeként működhethének. A szereplők körében tapasztalható kognitív stratégiák rendkívüli hasonlósága, ahogyan a professzortól a börtönőrig nagyjából mindenki saját történéseinek mélységeit vizslatja, metsző élességgel (vagy a narrátor teszi ezt – aki melleleg mindenikük gondolatfolyamatát tökéletesen ismeri, és a mindentudó elbeszélő „kipróbált” hagyományához látszik kapcsolódni, bár a regényből tényleg nem beszél ki?), a mondatfűzésnek egyetlen sémára járatása, bármiféle nyelvhasználati sajátosság alkalmazása nélkül – ez az „univerzalizmus” tehát

¹⁶ FÚZFA B., i. m., 143.

¹⁷ FÚZFA B., i. m., 157–158.

¹⁸ „Mindig más történik” - Károlyi Csaba interjúja Nádas Péterrel.

gyakran teszi eldönthetetlenné, hogy ki beszél. Még ha sejthető is a válasz, sohasem lehet kideríteni, hogy csak gondolja, vagy ténylegesen kimondja a szavakat. Narráció, párbeszéd, monológ, függő- és szabad függő beszéd szétszálazhatatlanul egymásba és egymás alá-fölé csúszik.

Egy szövegrészlet, mely az olvasótól fokozott rugalmasságot, intenzív figyelmet és a szövegre való ráhagyatkozást igényel: „Túl a nyitott üvegfalon, a petúniák lebbenő tölcseire fölött mocsanatlanul szikrázott a városi éjszaka. Jegesen hintáztak odakinn a szélben a nedves ágak, s rögtön be kellett szólítaniuk a cselédet, tegyen még a tűzre, a szoba túl hideg...”. (II. 38.) Az éppen történő kora nyári, petúniás, budapesti estében tehát Dobrovan Izabella számára pont annyira jelenvaló módon zajlik a harminc-nyolcvan évvel korábbi téli, párizsi éj, melynek – minden figyelmeztetés nélkül – az olvasó is részese lesz. Mindez a Nádas által „ortopéd jellegnek” nevezett sajátosságot eredményezi, mely a „magyar mondatszerkezettel való játékból” ered.

Pointe: azonos regiszter és nézőpont alkalmazása, hitelesség és megbízhatóság azért tűnik anakronisztikusnak egy 2005-ben megjelent regény részéről, mert az olvasó megszokta, hogy a művek az érvényben levő ismeretelméleti paradigma szerint láttatják a világot: ez most éppen fikatív, diffúz, áttekinthetetlen. Ezért csattan akkorát az ellenkezője. Mert kitűnik, hogy a „legsötétebb” mimézis-elvről vagy realitásigényről még mindig nem mondtunk le, csak annak tárgya, azaz a realitás módosult, az ész által megismerhetőtől a kaotikus fele tolódva. A *Párhuzamos történetek* pedig nem ennek az elvárásnak a jegyében íródott.¹⁹
Őrszó: Szellemes

Doppelgänger-lépés

A helyszínekhez, időpontokhoz, eseményekhez hasonlóan általában a szereplők körvonalai sem határozottak. És nemcsak azért, mert eldönthetetlen, melyik gondolat kihez tartozik, hanem amiatt is, mert ők maguk érzik magukat másnak, megsokszorozódva, más koordináták mentén zajló történetek részesének, esetleg egy illetéktelen betolakodó aktív jelenlétét fedezik fel saját történeteikben, miközben ez a személy ténylegesen valahol másutt van, vagy rémülten fedezik fel, hogy egymás másolatai. Ez talán a lét közös (xünon=koinón) alapkarakterének felismerése, melyre Bacsó Béla hivatkozik²⁰, a regény Parmenidészről származó mottójának („Közös az, ahonnan elindulok: ugyanoda érkezem.”) értelmezésekor. Eszerint „[a]z emberek léte közös, még ha az ember úgy tesz is, mintha el tudná *különíteni* azt, ami volt, attól, ami még lesz, (...) ami egyértelműen ő és nem a másik.” (kiemelés az eredetiben).

Ennek egyik drámai esetét látjuk a nagypapa és unoka azonos szavaiban. A németországi történetes Döhring-családjának egy-egy, külön generációhoz tartozó tagja ugyanabból a fészerből lép ki, ugyanúgy favágás után, fejszével a hóna alatt. Eközben pedig ugyanaz jut eszükbe: az intés, mely nagyapjuktól származik. Hogy ez alkati hasonlóság-e, vagy csak az elbeszélőben felvillanó asszociáció, nem számít: egymásba csúszásuk elkerülhetetlen. Állítsuk egymás mellé a két részletet:

¹⁹ DARABOS E. 2007. A néma test diskurzusa. In RÁCZ. I. P. (szerk.): *Testre szabott élet. Nádas Péter Saját halál és Párhuzamos történetek című műveiről*. Bp.: Kijárat. pp. 305–357. 325.

²⁰ BACSÓ B. 2007. (Olvasási kísérlet). In RÁCZ. I. P. (szerk.): *Testre szabott élet. Nádas Péter Saját halál és Párhuzamos történetek című műveiről*. Bp.: Kijárat. pp. 129–147. 130–131.

Nagyapja arra tanította Döhringet, hogy a gonosz áluhát ölt és soha nem alszik. Vagy ha netán le is pihen, fejszét, baltát, kést, sarlót és kaszát elővigyázatos ember soha nem hagy őrizetlenül. Mikor aztán teli lett a fáskosár, ahogy szokta is, rövid nyelű baltáját betette a frissen hasogatott fák közé, hóna alá emelve vitte magával. Térdével rúgta ki a fészert ajtaját... Döhring hátra sem nézett, hiszen az ajtó rugóra járt, s magától be kellett a háta megett csapódnia... Gyanútlanul ment a kosarával a ház felé.” (I. 105–106.)

Mikor aztán teli lett a fáskosár, Döhring a rövid nyelű baltát betette a frissen hasogatott fák közé, a kosarat a hóna alá emelte, már amennyire lehetett. Térdével kellett a fészert ajtaját kirúgnia. A nagyapja arra tanította Döhringet, hogy a gonosz hajlamos áluhát öltetni, soha nem alszik mélyen. Ha mégis elpihen, akkor fejszét, baltát, kést, vasvillát, sarlót és kaszát elővigyázatos paraszt soha nem hagy őrizetlenül a közelében, mert odakap, amikor rövid álmából felriad. Most mégis gyanútlanul ment a kosarával a ház felé. Hátra sem nézett, az ajtó pedig ugyanarra a régi rugóra járt, s hallotta, amint a háta mögött rendesen becsapódik. (III. 416–417.)

Párhuzamosságukra az elbeszélő is rábólint, amikor „ugyanazt” a rugót emlegeti. Érdeemes megemlíteni ugyanakkor, hogy az ifjabb Döhringnek van egy ikerhúga, aki miatt lánynak nézi önmagát, sőt elméjében „nem tudta és nem is akarta kettőjüket [saját magát és a húgát] rendesen elválasztani.” Álmából felébredve döbben rá arra, amit pszichológiai és filozófiai tanulmányai során kergetett: „valakiket viselek magamban, akik nem én vagyok, és olyan időkbe és helyekre nézek velük vissza, amelyek velem meg sem történhetek”. (I. 183–184.) Az ikertéma folyamatosan jelen van: akár úgy, hogy Szemzőné emlékezik-felejt a lágerben ottmaradt fiait, akár úgy, hogy az eugenikát hirdető fajbiológusok „kutatásainak” olyan jelentős területe, amely messzemenő következtetések alapját képezi.

A sor tovább folytatható, hiszen majd minden szereplőnek vannak ehhez hasonló, ha csak villanásnyi felismerései, de érdekesebb tükröztetni az *Iskola a határonnal*. Medve Gábor kézírata, azaz az egyik elbeszélői hang szintén reflektál erre az individuumon túlira, általánosra, határtalan tágulásra, oldódásra:

Szegény barátaim, nekem tízezer lelkem van, melyiket vádoljátok nektek nem tetsző dolgokkal? (...) az én közönyös magányom..., a személytelenség végső kérgein belül, a szerelemnél erősebb egymásba olvadás sűrű, cseppfolyós, semleges lávarétegéből táplálkozik. (...) Hát nem veszitek észre, hogy nektek is tízezer lelketek van? (...) Az érzékelésen túli, időn kívüli, nagyobb valóság terében... folytonosan összefüggünk egymással valahol. (...) annál jobban közeledünk egymáshoz, minél beljebb haladunk önmagunkban, magányunk közös centruma felé. (425–426.)

Az analitikus, a történések okait és lehetőségeit kutató Bébé, a „szörnyeteg” őszinteséggel tényeket feltáró Medve Gábor és a töprengéseiben segítséget kérő Szeredy Dani ugyanazt teszi, mint Nádas karakterei: a mindenki tízezer lelkének tájékozódást alapvetően mégis megkönnyítő (hiszen csak így válik lehetségessé a néma gyerek szavának megértése) terében indáikkal abba a parmenideszi „ugyanoda közösbe” igyekeznek. Bár a tanulság szerint ez a centrum mégiscsak a magányé, paradox módon ez a találkozás egyetlen lehetősége.

Távolítás-lépés (3.)

Szellemes megoldás a *Párhuzamos történetek* elbeszélője részéről, amikor mintegy betekintést engedve saját gondolatai közé, vagy segítségképpen a zavarodott olvasó számára, egy adott ponton udvariasan tisztázza, hol tart éppen az a három szál, melyeket párhuzamosan futtat (tessék, ha csökönyösen nem mondasz le a koherencia legalább minimális igényéről). Ezt a műveletet egyébként a kényszeredetten konstrukciókat gyártó olvasó hajtja végre, több-kevesebb sikerrel. Máskor a narrátor „tájol be”: a helyszínt – Vác környéke –, az időpontot – 1960-as évek eleje, nyár – ismerni lehet, a konstelláció pedig a következő:

a boltban és a bolt előtt oly nagy lett a zűrzavar, mintha ki tudja milyen bűneset szemtanúivá váltak volna az asszonyok. (...)

Ekkor Balter még a térdei közé csüggesztett fejfel ül a barackfája alatt.

Dávid másodjára került körül a kis kerek tavat. (III. 609.)

Kivételes pillanat. Általában ugyanis az olvasó Vay Klárával, a szereplő-sereg egy másik tagjával könyörög: „Az összefüggéseket, az istenért, valami kézzelfoghatót” (III. 468.). A helyzet az olvasás szituációjához nagyon hasonló: egy idegen ember múltjából kap önkényesen kiválogatott élmény- és impulzusfoszlányokat. Kristóf, Klára beszélgetőpartnere, taktikázik; e mögé a felhalmozott szóáradat mögé rejtőzik, halogat, folyton váltogatja elbeszélésének kontextusait és ritmusát, hogy ne kelljen a nő iránti érzéseiről szólnia. Valószínűleg nem is tudna. Feltevődik viszont a kérdés: mi az, amiről *a regény* nem tud, vagy nem akar beszélni, s ezért *szétfuttatja* a rá szegeződő, fókuszáló tekintetet?

Festészet-lépés

Ottlik hősei egy „kifejezhetetlen tényező”²¹ megtalálásának reményében keresik az összefüggéseket. Ez válik regényszervező egységgé is. Ez irányítja például egy-egy esemény körülményét, hogy a több szemszög valaminek a lehető legjobb megközelítését nyújtsa. „A történet elbeszélhetetlensége a történések egyetlen, végső mozgásterének állandó transzcendálásával függ össze.”²² Az emlékek különbözősége ugyanis eltérő ritmusú tájékozódási gyakorlatokat implicál, ezért szükségesek az állandó „pontosítások”, váltások ezek között. Bár Szegedy-Maszák Mihály meglátása szerint „a kétféle nézőpont [Both Benedeké és Medvéé] nem kiegészíti, hanem hitelteleníti egymást”²³, ezek dialógusba hozása a szereplők önértelmezésének fokozott lehetőségét teremti meg. A „kifejezhetetlen tényezőre” fontos és sokszor körüljárt példa a Trieszti Öböl, mely felvázolhatatlan tartalmak helyett jobb híján kiválasztott címkeként szerepel. Ennek érdekében mond le Bébé az időrendbe szedésről, hiszen az így létrejövő „önkényes értelmezések”, „hamis

²¹ MÁTHÉ Zs. A „kifejezhetetlen tényező” az *Iskola a határon* szövegében. *LKKT*, 2. évf. 6. szám, 42–47.

²² BERSZÁN I., i.m. 83.

²³ SZEGEDY-MASZÁK M. 1998. Példázat a belső függetlenségről. Ottlik Géza: *Iskola a határon*. In SIPOS L. (főszerk.): *Irodalomtanítás az ezredfordulón*. Celldömölk: Pauz - Westermann. p. 822.

hangsúlyok”, „esetleges, torz, részleges nézőszögek” pont „a rendezetlen dolgok még ismeretlen, valódibb rendjét” sikkasztják el. (122.) Felismerése talán azonos a Nádas-regényével, ezért a módszerek hasonlósága is: voltaképpen lehetetlen a lényegeset a jelentéktelentől elválasztani, és csak az előbbire figyelni, hiszen „minden részlethez előzmények hosszú sora fűződik, sőt folyományok, következmények... tartoznak hozzá, melyek visszamenőleg, visszahatólag egészítik ki a jelentését, teszik teljessé az értelmét.” (121–122.) Ezért nem lehet a Carl Maria Döhring történetét a dédapjái nélkül, azét pedig a magyar foglyoké, amazokét viszont Lippay Lehrék nélkül stb. tárgyalni.

A legalább négyféle használt nyelv²⁴ közötti állandó fordítási kísérletek is a kifejezhetetlen tényező meglelésének reményében történnek. Ezért váltogatják egymást az elsődleges elbeszélő Bébé szólamának részei a Medve Gábor kéziratából vett betétekkel (mindig idézőjellel elkülönítve): egyik eseményről ő, a másiktól amaz tudhat jobban, azon prózai oknál fogva, hogy ágya közelebb áll mondjuk a hálóterem ajtajához. Néha azonban minél több szemre van szükség, vagy az író vagy festő szeme megfelelőbb a másikénál, eltérő minőségű figyelemgyakorlataik következtében. Lényeges mozzanat, hogy Medve író, és ennek a ténynek a kapcsán Bébé tudatosan felidézi azt, amit regényalakok megformálási sajátosságairól hallott: eszerint „a regényírók... bonyolult módon kotyvasztják össze hőseiket önmagukból és még egy csomó más, eleven vagy holt ismerősükből.” (33.) Ez mind az Ottlik-, mind a Nádas-olvasók által megszívlelendő. Bébé ugyanis reflektál arra, hogy a kézirat „M.”-je talán nem azonos Medvével, így az ugyanitt feltűnő Bébé sem azonos azzal, aki visszaemlékezik, az egyenlőség pedig netalán Ottlik, Medve és Bébé között pedig természetesen szintén nem áll.²⁵

²⁴ A civil nyelv; az alreálban mindenki által használatos szolgálati (pl. „tanszerláda” – vö. mezzanin, „karabély”, „ismétlés” mint ’tanulás’ stb.); ennek árnyaltabb, csak a növendékek által ismert változata, l. „nyasgem” vagy „elefes”, illetve utóbbinak egy olyan regisztere, melyet a legnagyobb jószándék és a „fordítás reményében a másik nyelve felé” megkockáztatott átkelés (J. Derrida) sem képes megvilágítani, bár a legelső fejezetben történik rá kísérlet. Ez a Szeredy Dani, Bébé és Medve idiolektusa, olyan szavakkal (? , ezek lehetnek mondatok, litániák akár), mint „mb” vagy „hmp”, esetleg „ereklye”.

²⁵ Érdekesebb ugyanakkor, hogy a *Párhuzamos történetek* hogyan ad ilyen „kézenfekvő” azonosítási lehetőségeket, és hogy építi le őket: Horthy figuráját mindenki Horthy Miklós kormányzóként jelölné meg. Szintén könyvbeli fia viszont, Mihály, sohasem létezett. Ez egy önfeladtságból kikökökkentő mozzanat, mely révén elkerülhető, hogy konkrét „forrásokat” olvassunk, regények helyett, azok saját szabályainak alkalmazásával.

1. ábra: Diego Velázquez: *Las Meninas* (1656)

Forrás: <http://www.artchive.com> (2012. április 16.)

Az alkotó művében való feltűnése, a síkok egymásba csúsztatása Bébé festészetnyelvén is el van beszélve az *Iskola a határonban*-ban. Az alreálban töltött három évük földszintje és emelete között, a falon lóg a *Las Meninas* című kép (l. 1. ábrát). Noha a fentiek értelmében az azonosság e között és Velázquez festménye között erősen kétes, ha mégis feltételezzük, akkor ebben a regényvilágra történő allúzióra ismerhetünk. Korda Eszter értelmezésében a festmény vizuális *mise en abyme*, azaz önemléma. Funkciója szerzőtükröző, tehát tömörített, összefogott önarckép, önreflexió. Gide meghatározásában a mű kicsiben visszaadott belső mása.²⁶ Így erősödik fel a könyv „egy regény regényeként” (a kép a képben analógiájára) történő olvasata. A festmény csakugyan magát az alkotási folyamatot ábrázolja, a művet a létrehozás bemutatása közben, „mellékesen” teremt, a tükör által pedig tovább távolítja. Megkettőzi ugyanakkor a művészeket (l. elbeszélőket) is.

Ehhez hasonló átjárás a valóságnak nevezett közeg, az irodalmi szöveg és képzőművészeti alkotások között a *Párhuzamos történetekben* is van: az ifjú Döhring egyik biciklis útja alkalmával a többször, különféle kontextusokban (pl. rablógyilkosság vagy műgyűjtés tárgyaiként) feltűnő Leistikowok egyikében találja magát: „csaknem felkiáltott a csodálkozástól; ugyanis Leistikow festményében állt.” (l. 161.) A lépcsőfordulóban függő *Tulp tanár anatómiája* (2. ábra) egyik szereplője, a puffadt hulla, hasonlít az egyik növendékre, Orbán Elemérre. Ennél a tűnékeny benyomásnál fontosabb a tekintetek szétfutása, mely mindenkinek más irányt jelöl ki a demonstráció követése helyett, és így a *párhuzamosság* (a témával, egymással) érzését erősíti fel. Metamotívumnak tekinthető ugyanakkor azért is, mert a külső, főleg pedig belső történések elemzésének, feltárásának alaposságára hívja fel a figyelmet. Összezseng ezzel Nádas egy kritikusanak a megállapítása, aki szerint a „mániákus analízis” által eredményezett „lasított makrofelvelelek” azt a hatást keltik, „[m]intha egy kórboncnok figyelné két leendő hulla kopulációját egy

²⁶ Idézi HORKAY HÖRCHER F. 2006. *Képek Ottlik-művekben. Korda Eszter: Ecset és toll – Az Ottlik-próza vizuális narrációja.* <http://www.kortaronline.hu/regiweb/0609/horkay.htm>

boncasztalon.”²⁷ A mondatok már kifejtett ortopéd jellegét tekintve ez nem is meglepő, legfeljebb kiegészíthető a morfológiai jelzővel.

2. ábra: Rembrandt Harmenszoon van Rijn: *Tulp tanár anatómiája* (1632)

Forrás: <http://arthistory.about.com> (2012. április 16.)

A festmények tanúsága szerint tehát a két regény írásgyakorlatának tétje a *felfokozás*, a pillanatok idejének egyre intenzívebbé tétele, a részletek *felerősítése*. Itt nem a kohéziót megteremteni vágyó vagy működések rendszereit feltételező interpretáció, helyette inkább a változatos mozgásterekben egyre újabb „történet-kalandokba” bocsátkozó olvasói figyelem van a középpontban. A *Párhuzamos történetek* a ritmusok sokféleségével kapcsolatot létesítő „olvasói figyelem pikareszk-regénye”.²⁸

Tőkesúly-lépés

Ez az olvasói figyelem olyan motívumok nyomára jöhet a műben, melyek az *Iskola a határon* hatását mutatják. A Lippay Ágost – Rott André – Hans von Wolkenstein trió megformálása például több vonatkozásban is emlékeztet Both Benedek, Szeredy Dani és Medve Gábor hármására. A közöttük levő viszony körüljárása sok hasonlóságot fed fel, melyek közül több is szándékoltságot sejtet. Ilyen például az, ahogy mindkét kör nagyobb fontosságot tulajdonít a szavakon túlinak, a „meghitt jelek cseréjének” (I. 136.). A gesztusokkal történő kommunikációnak Nádas könyvének igen magas a tétje: mivel mindhárman anyanyelvterületükön kívül nőnek fel, biztonságosan csak azon a „szupranacionális és titkos jelbeszédén” értekeznek, melyet „kizárólag fiúknak fenntartott internátusokban lehet hibátlanul elsajátítani” (I. 140.). Az ő nehézségük éppen abból fakad, hogy az idegenben

²⁷ NÉMETH G. 2007. Hassliebe. Párhuzamos töredékek. In RÁCZ. I. P. (szerk.): *Testre szabott élet. Nádas Péter Sajat halál és Párhuzamos történetek című műveiről*. Bp.: Kijárat, pp. 209–218. 216.

²⁸ Berszán István terminus-javaslat.

eltöltött gyerekéveik miatt kiesnek az „élet ritmusából”, mely „minden nyelvbe külön bele van foglalva. Gyerekkorában fölveszi az ember a nyelv ritmusával, s nem felejt el többé.” Esetükben azonban a „tű megakad, minduntalan visszajátszik”, mivel egy emberi élet ideje alatt lehetségesnél többször kísérlik meg az átállást, gyökeres környezetváltást. (I. 319–320.) A megfelelő ritmusból való kiesés, a lépés elvétele tehát szereplőnek, olvasónak egyaránt ellehetetleníti a (mű) világ(á)ban való tájékozódást.

Az olvasó ezekről nagyrészt a Lukács-fürdőbeli jelenetük leírása kapcsán értesül. Az Ottlik-mű már említett kanonizációja folytán viszont ezt a helyszínt csak minden következményével együtt vállalva lehet szerepeltetni, az *Iskola* induló helyszínéként megkerülhetetlen a magyar irodalomban. György Péter már említett könyvének idevágó fejezete címében (*A Lukács öltözőjében*) szintén utal rá.

A pillanatot felerősítve, abban elidőzve rejtettebb összefüggések is kibontakoznak. Így például Lippayék felnőtt életbe való integrálódását, annak kudarcát az üresben járó tű mellett a tőkesúly-hasonlat egyik változata hivatott érzékeltetni. Eszerint ők „megfeneklettek a gyermeki időtlenség és magány kettős tudatának alattomos zátonyain és homokpadjain” (I. 140.). A nagyhatású motívumhoz változatos kontextusokban kapcsolódik más-más jelentés. Ágost és Gyöngyvér sokat elemzett szeretkezési nagyjelenetében például fallikus értelmezést kap (I. 355.). Vay Klárában viszont „bizalomból, nyugalomból és biztonságból álló roppant súly” van, melynek „minden másféle indulat vagy érzelem csupán a felületét súrolja, de nem rendítheti meg.” (III. 210.) Ennek ellenkezőjét tapasztalja a „higiénés obszervatóciónak” alávetett kamasz Hans von Wolkenstein, akinek a „tudás önsúlya” mellett állandóan érzékelnie kell a gondok, bajos előérzetek terhét, mely „úgy ül meg lelke mélyén, mint a tőkesúly.” (III. 231.) Talán játék, talán nagyobb a jelentősége annak, hogy ezeket a méréseket egy bizonyos Schultze tanár végzi rajta és társain, az viszont biztos, hogy az ismerős név fokozott figyelemre ösztönöz.

A problémák reflektáltságának mértéke, a két műbeli elbeszélők írásgyakorlata különböző tehát, tematikájuk azonban sokszor hasonló.

Következtetés

A vizsgálódásom tárgyául választott két regényt, Nádas Péter *Párhuzamos történetek* és Ottlik Géza *Iskola a határon* című művét megpróbáltam a kínálkozó sokrétű asszociációs térben elemezni. Az eredmény megfogalmazásához Láng Zsolt szavaival élek: „Nem leíró mű, poétikájában inkább a kutatást használja.”²⁹, melyek mindkét könyvre igazak. Hiszen világukba bevonódva az olvasónak egyre inkább tapasztalatává válik: nem talál egységes vonatkoztatási rendszert. Nádas műve szándékoltan bontja meg önnön szerkezetét, míg az *Iskolában* az önmagukat lefokozó, egymás szavát hiteltelenítő elbeszélők gyakorlatilag lehetetlenné teszik a motívikus fejlemények kielégítő megértését. Hiányérzet ennek nyomán viszont csak akkor támad, ha az olvasó nem tesz eleget a „bevonódására” való sürgetésnek, és nem fogadja el a kapcsolatteremtésnek azokat a sajátos gyakorlatait, melyeket a regények kínálnak. Ha azonban vállalja, hogy utánamegy a radikális párhuzamosságoknak, és az írásgyakorlatok ritmusát igyekszik követni, akkor gyakorlati tapasztalatot szerezhet az eltérő léptékű/ritmusú történések közötti

²⁹ LÁNG Zs. 2007. Az ember miféle? In RÁCZ I. P. (szerk.): *Testre szabott élet. Nádas Péter Saját halál és Párhuzamos történetek című műveiről*. Bp.: Kijarat. pp. 175–180. 177.

átjárás izgalmaról, vagyis az „olvasó a határon”³⁰ tartamáról. Felfokozott figyelemgyakorlatainak köszönhetően, a különböző – nem csak társadalomtörténeti – mozgásterek folyamatos transzcendálásával és váltogatásával Nádas és Ottlik olvasója a történelembeli vagy idő(k)beli jártasságát *öregbíti*.

Könyvészet

- NÁDAS P. 2005. *Párhuzamos történetek* I-III. Pécs: Jelenkor.
- OTTLIK G. é. n.¹⁴. *Iskola a határon*. Bp.: Magvető.
- BACSÓ B. 2007. (Olvasási kísérlet). In RÁCZ. I. P. (szerk.): *Testre szabott élet. Nádas Péter Saját halál és Párhuzamos történetek című műveiről*. Bp.: Kijárat. pp. 129–147.
- BARABÁSI A.-L. 2003. *Behálózva*. Bp.: Magyar Könyvklub. pp. 11–59.
- BERSZÁN I. A változás kultúrája. *Korunk*. 2011/10.
- DARABOS E. 2007. A néma test diskurzusa. In RÁCZ. I. P. (szerk.): *Testre szabott élet. Nádas Péter Saját halál és Párhuzamos történetek című műveiről*. Bp.: Kijárat, 2007. pp. 305–357.
- FŰZFA B. 2006. „...Sem azé, aki fut...”. *Ottlik Géza Iskola a határon című regénye a hagyomány, a prózapoétika, a hipertextualitás és a recepció tükrében*. Bp.: Argumentum Kiadó.
- GYÖRGY P. 2011. *Apám helyett*. Bp.: Magvető, pp. 193–229.
- HORKAY HÖRCHER F. 2006. *Képek Ottlik-művekben. Korda Eszter: Ecset és toll – Az Ottlik-próza vizuális narrációja*.
<http://www.kortaronline.hu/regiweb/0609/horkay.htm> (Letöltés dátuma: 2012. április 13.)
- KARINTHY F. 1980. Láncszemek. In uó: *Címszavak a Nagy Enciklopédiához. Cikkek*. Bp.: Szépirodalmi Könyvkiadó. pp. 349–354.
- KULCSÁR SZABÓ E. Új(ra) olvasás. Szegedy-Maszák Mihály: Ottlik Géza. *tiszatáj*, 1995. június. pp. 80–84.
- LÁNG Zs. 2007. Az ember miféle? In RÁCZ I. P. (szerk.): *Testre szabott élet. Nádas Péter Saját halál és Párhuzamos történetek című műveiről*. Bp.: Kijárat. pp. 175–180. 177.
- MÁTHÉ Zs. A „kifejezhetetlen tényező” az *Iskola a határon* szövegében. *LKKT*, 2. évf. 6. szám, 42–47.
- „Mindig más történik” - Károlyi Csaba interjúja Nádas Péterrel.
<http://nadas.irolap.hu/hu/%E2%80%9Emindig-mas-tortenik-%E2%80%9D-karolyi-csaba-interjuja> (Letöltés dátuma: 2012. április 4.)
- NÁDAS P. *A szerkezet és a cselekményminták a Párhuzamos történetek című regényben*. <http://nadas.irolap.hu/hu/%E2%80%9Emindig-mas-tortenik-%E2%80%9D-karolyi-csaba-interjuja> (Letöltés dátuma: 2012. április 4.)
- NÁDAS P.: *Jelentés a grunewaldi évről*. <http://nadas.irolap.hu/hu/jelentes-a-grunewaldi-evrol> (Letöltés dátuma: 2012. március 28.)
- NÉMETH G. 2007. Hassliebe. Párhuzamos töredékek. In RÁCZ. I. P. (szerk.): *Testre szabott élet. Nádas Péter Saját halál és Párhuzamos történetek című műveiről*. Bp.: Kijárat., pp. 209–218.

³⁰ Kamarás István kifejezése, idézi FŰZFA B., *i. m.*, 210.

- RADNÓTI S. 2007. Az egy és a sok. In RÁCZ. I. P. (szerk.): *Testre szabott élet. Nádas Péter Sajat halál és Párhuzamos történetek című műveiről*. Bp.: Kijárat, 2007. pp. 219–262.
- SZEGEDY-MASZÁK M. 1998. Példázat a belső függetlenségről. Ottlik Géza: Iskola a határon. In SIPOS L. (főszerk.): *Irodalomtanítás az ezredfordulón*. Celldömölk: Pauz - Westermann.
- TÉL T. 1998. *A káosz természetrajza*.
<http://www.termeszetvilaga.hu/tv98/tv9809/kaosz.html> (Letöltés dátuma: 2012. március 29.)
- Tudatlanság felhője* 1994. Bp.: Erasmus kiadó.

SUMMARY: IN INTERCONNECTED SPACE AND TIME. ATTEMPTS OF
ORIENTATION IN THE NOVELS *PÁRHZAMOS TÖRTÉNETEK* BY PÉTER
NÁDAS AND *ISKOLA A HATÁRON* BY GÉZA OTTLIK

Zsófia MOLNÁR^a

My research aimed the comparative analysis of the two novels, with special regard to possible relations between stories that cannot be interpreted in the same reference system. In my paper I discuss several attempts of orientation by means of practice research, network analysis and chaos theory, I also touch upon works from other arts. In addition to getting familiar with the relevant literature, I found it important to apply new, experimental aspects in discovering the specific space and time relations of the two novels. In particular the recently published Nádas-book raises many, yet unanswered questions: What keeps a novel coherent, which intentionally disrupts its own composition? Does the dislocation of the only reference system allow the social historical linking of the works? What chances of relation are offered by the two radically parallel stories? Without attempting to be comprehensive or to find all possible answers I try to explore these dilemmas and present my results.

Keywords: parallelism, making connections, comparative analysis, practice research, chaos theory

^a student, Babeş-Bolyai University, Cluj-Napoca, Romania